

FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI BÖLÜMÜ YAYINLARI NU. 1

**KAYSERİ VE YÖRESİ
KÜLTÜR, SANAT VE EDEBİYAT
BİLGİ ŞÖLENİ**

(12-13 NİSAN 2001)

BİLDİRİLER

1. Cilt

(A-K)

Hazırlayanlar

Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH
Doç. Dr. İsmail GÖRKEM
Doç. Dr. Hülya ARGUNŞAH
Yard. Doç. Dr. Atabey KILIÇ

KAYSERİ – 2001

ESKİ TÜRK EDEBİYATINDA ŞERH

Azmi BİLGİN*

Eski Türk Edebiyatı hakkında lâıykıyla fikir yürütebilmek için Osmanlı'nın dayandığı kültür temellerinin çok iyi bilinmesi gerekir. Bugün pek de doğru bir adlandırma olmasa bile üniversitelerde Türk edebiyatının belli bir dönemini anlatmak için Eski Türk Edebiyatı adını verdiğimiz devrede yazılan eserlerin, Osmanlı fikir dünyasını ve hayat tarzını bize yansıtan başta gelen kaynaklardan biri olduğu açıktır.

Eski edebiyatımızda bugünkü anlamda bir eleştiriden söz etmek pek mümkün olmasa da köklü bir şerh geleneği vardır. Bunu yapanlar ele aldıkları edebiyat metnini bugünkü eleştirinin gereklerine uygun olarak bir değerlendirmeye tâbi tutmazlar. Şerhten amaç o metnin anlamını açıklamak, başkaları tarafından daha iyi anlaşılmasını sağlamaktır. Eleştiri daha çok metin dışı bilgilerle yapılırken şerh metin içi bir çalışmadır.

Altı yüzyıl gibi çok uzun bir dönemi kapsayan bir süreçte çok değişik türde yazılan bu ürünlerin iyi anlaşılıp günümüze doğru aktarılması tüm araştırmacıların başlıca amacı olmuştur. Sanat anlayışında büyük değişiklikler olmasa da çok değişik konularda sayısız eserlerin ortaya konmuş olması bu edebiyatın hakkıyla incelenip ondan yeteri kadar yararlanılmasını güçleştirmektedir. Klasik/Divan, Tekke/Türk tasavvuf, âşık edebiyatı adını verebileceğimiz farklı kulvarlar Eski Türk Edebiyatının -bir takım müsterekleri olsa da- farklı disiplinleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Eski Türk edebiyatının bu ana kollarından âşık edebiyatını bir yana bırakırsak Divan veya Türk Tasavvuf edebiyatının birinde yer alan bir eser diğerine göre daha anlaşılır veya bir başka ifadeyle günümüz insanının anlayış ve zevkine daha fazla hitap ediyor değildir. Her birinin kendi içinde farklı problemleri ve anlaşılabilirlikleri bulunmaktadır. Bu sadece çağımız Türk insanı için geçerli olan bir sorun da değildir.

Şark-İslâm dünyasında ilk dönemlerden itibaren yazılan şiirler ve edebî metinler, muhtevalarında devirleriyle ilgili bazı tabirler bulundurduğu, devirlerinde meydana gelip sonradan unutilan bazı hadiselerle işaret ettiği için, zamanla anlaşılabilirliğini yitirmeye başlamıştır. Bunun üzerine bu eserlerdeki müşkülleri bilenler henüz hayatta olduğu için onların bilgileri ışığında bu müşküller çözümlenip gerekli açıklamalar eserlerin ilgili yerlerine eklenmeye başlanmıştır. Bunlar başlangıçta özellikle şiirlere yapılmakta olup belli bir düzen dahilinde olmayıp gelişi güzel yapılmış olsa da IX ve X. yüzyılda yetişen şârihler bunu belli bir sisteme sokmayı başarmışlardır.

Temelde Kur'an'ın daha iyi anlaşılmasına yönelik araştırmalar tefsir adı verilen müstakil bir dinî bilim dalının doğmasına neden olurken, şerhin başta edebiyat olmak

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü-İSTANBUL

üzere gerek müspet gerekse dinî bir çok bilim dalında yapılmaya başladığını görmekteyiz. Tefsircilerden başka dilcilerin, filozofların ve kelâmcıların yaptığı çalışmalar da sanat ve şiir alanına aktararak bu alanda sistemli bir şerhin ortaya çıkmasını sağlamıştır.¹ Yine X. yüzyılda edebî tenkit ile ilgili eserlerin yazılmaya başlanmasından sonra edebî sanatlar için verilen şiir örneklerinin, anlaşılmasındaki güçlük nedeniyle genellikle şerh edildiği görülmektedir. Böylece edebî sanatlar esas alınarak beyit şerhlerine tahsis edilen müstakil eserler yazılmaya başlanmış, bu tür eserler şerh usulünün gelişmesini ve belli bir yöntemin doğmasını sağlamıştır

Arap edebiyatında teşekkül eden bu yöntem pek fazla değişikliğe uğramadan Fars ve Türk edebiyatlarında da uygulanmıştır. Bu yöntem Divan edebiyatı ve Türk tasavvuf edebiyatı metinlerinin şerhinde bazı farklılıklar gösterse de temelde aynı çizgide devam edip gelmiştir. Asıl metinle birlikte sayfa kenarlarında veya metin içinde yer alan kelime, mısra, beyit ve müstakil eser şerhleri Klasik edebiyatımızda önemli bir yer tutsa da Divan şiirlerinin şerhi örneklerine Osmanlı döneminde çok nadir rastlanması, bu şiirlerin nasıl yorumlanması gerektiği konusunda günümüzde farklı bakış açılarının doğmasına yol açmıştır. Ayrıca günümüz okuyucusuna bu şiirlerin nasıl sunulması gerektiği konusunda da bir fikir birliğinin oluşmadığı gözlemlenmektedir. Yine o dönemden günümüze ulaşan bir divan şerhi örneği de bulunmamaktadır. Sürûfî (ö.969/1562), Şem'î (ö.1009/1600'den sonra), Sûdî (ö.1007/1599'dan sonra) ve Mehmed Konevî'nin (ö.1244/1828) Hafız'ın *Divan*'ına yaptıkları şerhlerle *Mesnevî*, *Bostân* ve *Gülîstân*'a değişik dönemlerde yapılan şerhler Klasik edebiyat metin şerhlerinin en başta gelen örnekleridir. Sürûfî, Şem'î ve Konevî Hafız divanına yaptıkları şerhlerde Hafız'ın tasavvufî yönünü öne çıkarıp şiirlerini bu çerçevede şerh etmişlerdir. Bu şerhler edebî ve tasavvufî olup kelimelere mecâzî anlamlar yüklenmiştir. Sûdî ise mecaz ve mazmunların tasavvufî anlamlarını değil o kelimelerin bilinen hakiki anlamlarını vererek gramer ve sentaksa yönelik açıklamalarda bulunmuş, beyitleri buna göre anlamlandırmıştır. Hafız'ın ne demek istediğini bir anlamda okuyucunun kendisine bırakmıştır. Başka bir ifade ile o şâire beşerî açıdan bakmıştır.² Belki de bu bakış açısı bu şerhin Batı'da ve Doğu'da daha çok rağbet görmesini sağlamıştır. Bu çeşit şerhlere Bergamalı Kadri'nin *Müeyyiretü'l-ulûm*'undaki (yazılışı 1530) Hayâlî'nin bir gazelinin şerhini³, son dönemlerde ise Veled Çelebi, Ali Nihad Tarlan ve Tahir Olgun (Tâhirülmevlevî)'nun çeşitli şiir şerhlerini eklememiz gerekir.

Bugün divan edebiyatı metinlerine bakış da yine şerh, tahlil ve tedkik diye adlandırılan başlıklar altında yapılmaktadır. Eski edebiyat çalışmaları metin araştırma ve incelemeleri için kullanılan ve şerh, tedkik, tahlil, izah, tenkit vb. değişik kelimelerle ifade edilen bu kavramların henüz tam olarak neyi ifade ettiği netlik kazanmamıştır.⁴ Bu

¹ Tunca Kortantamer, "Teori Zemininde Metin Şerhi Meselesi", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S.VIII, İzmir 1994, s. 2.

² Ahmet Faruk Çelik, *Sürûfî'nin Hâfız Dîvânı Şerhi'nin İncelenmesi*, 1996, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı Fars Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, basılmamış yüksek lisans tezi

³ *Müeyyiretü'l-ulûm* (nşr. Besim Atalay), İstanbul 1946, s. 94-114.

⁴ Mine Mengi, "Metin Şerhi, Tahlili ve Tenkidi Üzerine", *Divan Şiiri Yazıları*, Ankara 2000, s. 72-80.

başlıklar altında yapılan çalışmaların farklı, benzer ve hatta aynı olan yönleri bulunmaktadır.

Türk tasavvuf edebiyatı içerisinde yer alan metin şerhleriyle ilgili bazı tespit ve dikkatlerimizi de şu şekilde belirtmek istiyorum.

Hemen şunu belirtmek gerekir ki bu alanda yer alan şerhlerin merkezinde tasavvuf olduğu için bunlar çok çeşitli ve daha karmaşıktır. Özellikle şiir şerhlerinde az kelime ile çok şey anlatmaya çalışılır. Mefhumların sihirli ve girift iç yapısını çözmek hedeflenir.

Özellikle tasavvufi metin şârihleri, şerhlerini kendi anlayışlarına, kendi zevklerine, kendi mezhep ve meşreplerine göre yapmışlardır. Bunlar belki de müellifin düşünmediğini düşündürmüşler, bilmediğini söylemişler ve hatta inanmadıklarını onun inancı gibi dile getirmişlerdir. Hatta bu konuda o kadar ileri gidilmiş ki Nasreddin Hoca fıkralarının bile tasavvufa göre şerhi yapılmıştır.⁵

Tasavvufi metinler başta şerhetmeye değer olmalıdır. Bunun için de şerh edilecek şiirlerin ünlü şairlerden seçildiği dikkat çekmektedir. Şiir fasih ve belâgata uygun olup esrâr-ı İlâhî'den söz etmelidir. Bunlar birtakım remiz ve sembollerle dolu olduğu için kolay anlaşılmaz, bunları sadece halk değil bu yolda olanlar bile kolay anlayamaz. Aslında bu metinlerin bir çoğu yazarın gönlüne doğan veya tecelli eden şeylerdir. Bazı kelimelerle kastedilenler ancak o yolun erbabı tarafından açıklanabilir, zaten tasavvuf bâtın ilmidir. Yapılan şerhler de yine bir anlamda şârihin gönlüne ilham olan şeyler olduğu için doğru yapıp yapmadığı konusunda tereddüt geçirir, rüyasında yazardan onay alan şârih bile vardır⁶. Şârih bilinenleri her zaman ayrıntılarıyla ortaya koymayabilir, ancak çok gerekli olanları söyler, tüm bildiklerini söylemez.⁷

Şerhin amacı metnin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktır. Bunu da kendine güvenen ve o metni başkalarından daha iyi anladığına inanan bilgili kişiler yapar. Bir metni açıklayan kişi, o metni bir kısım kişilerden veya herkesten daha iyi anladığını ortaya koymuş olur. Şârih konusunu beğenip hoşlandığı bir metnin güzelliklerini, anlam incelemelerini başkalarıyla paylaşmak isteyen kişidir.

Bazan bir mutasavvıfın şiirini okuyup anlamakta zorlanarak hayrete düşüp berzahta kalan bir kişiyi bu durumdan kurtarmak için şerh yapılırken⁸ bazan da bir şiirin "şer'-i şerife muhâlif" olmadığını göstermek için şerh yapıldığı bizzat şârihler tarafından belirtilmektedir.⁹ Tasavvufi şiirlerin bir kısmı anlaşılması gerçekten zor olduğu ve sembolik bir dille yazıldıkları için şerh edilmişlerdir. Bu şiirleri doğru anlamak için edebî ve tasavvufi belli rumuz ve sembolleri bilmek gerekir. Böylece yanlış anlamamanın da önüne geçilmiş olur.

⁵ Bu konuda bir örnek için bk. Fevzi Halıcı, "Mevlevî Şairi, Burhaneddin'in Nasreddin Hoca'nın Fıkralarını Şerheden Eseri", *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri (II. Cilt Halk Edebiyatı)*, Ankara 1982, s. 235-240.

⁶ Yunus'un bir gazelini şerheden Niyâzî-i Mısırî'nin bu konuda söylediği için bk. *Yunus Emre* (haz. Azmi Bilgin), İstanbul 2000, s. 143.

⁷ *Niyâzî-i Mısırî Şerhleri* (haz. Abdullah Çaylıoğlu), İstanbul 1999, s. 37, 43.

⁸ age., s. 117; Ömür Ceylan, *Tasavvufi Şiir Şerhleri*, İstanbul 2000, s. 312.

⁹ Salahaddin-i Uşşâkî, *Eşrefoğlu Rûmî'nin Bir Şiirinin Şerhi*, Süleymaniye Ktp., Uşşâkî Tekkesi, nr.108, vr. 1b.

Tasavvufî şiirin şathiyyat türüne giren şiirlerin halk arasında hiç anlaşılmama veya yanlış anlaşılma ihtimali de bulunmaktadır. Bâyezid-i Bistâmî (ö.261/874), Sehl-i Tüsterî (ö.283/896), Hallâc-ı Mansûr (ö.309/922) gibi ilk dönem mutasavvıfları şathiye türünün ilk örneklerini vermişlerdir. Mevlânâ, Yunus Emre, Kaygusuz Abdal, Elmalılı Ümmî Sinan, Niyâzî-i Mısrî gibi bir kısım Türk mutasavvıf şâirinin de şathiyeleri bulunmaktadır. Anlaşılması ancak şerhle mümkün olan bu şiirlerin bir kısmının şerhi de bulunmaktadır.

Şârih bazan da bir mutasavvıfın hangi manevî makama yükseldiğini ortaya koymak için onun bir şiirini şerh eder.¹⁰

İsmail Hakkı Bursevî¹¹, Edremitli Aczî Ağa¹² gibi bizzat kendi şiirlerini şerh eden müellifler de bulunmaktadır.

Osmanlı döneminde yapılan şerhlerde geçen görüşlerin geçerliliği bu şerhlerin yöntemi eleştirilse ve bu değerlendirmelerin subjektifliği tartışılrsa da bu şerhler belli bir devrede yaşanan Türk inanç ve kültür hayatının en zengin kaynakları arasında yer almaktadır. Şârihlerin bilgin ve sanatkâr kişiler olması şerhlerdeki verilen bilgilerin değerini artırmaktadır.

Türk tasavvuf edebiyatı metinlerinin şerhlerinde başta tasavvuf olmak üzere ayet, hadis, hikmet, ilm-i ahkâm-ı nücum, tıp vb. bir çok bilimlerden yararlanıldığı gibi bizzat bu bilimlerle ilgili bilgilere de rastlanır.

Edebî sanatlar, her beyitte ayrıntılı olarak belirtilmese de zaman zaman özellikle teşbih, iham, mecaz, istiare sanatları olduğu söylenir. Şerh yapılacak metinde geçen kelimelerin lugat ve terim anlamlarından okunusuna kadar çeşitli bilgilerin yanında bazı etimolojilere yer verildiği de olur. Kelimelerin Arapça, Farsça ve Türkçe karşılıkları verildiği gibi çok nadir de olsa Rumcası, Ermenicesi ve Habeşçesi bile belirtilir. Kelime anlamına sözlük adı verilerek kaynak gösterildiği de olur. Bu bazan iktibas edilen ayet ve hadisler üzerine de yapılmaktadır. Bu izahlar çoğunlukla Arap ve Fars gramerine göre verilirken zaman zaman Türkçe asıllı kelimelerde de yapılmakta, hangi anlamda kullanıldığı belirtilmektedir. Bu şerhlerde kelimelerin genellikle sözlük anlamıyla değil terim anlamında kullanıldığı görülür. Kelime ve ibareden ne murad edildiği söylenir. Ayrıca bunun niçin böyle olduğu da izah edilmeye çalışılır. Bir beyit veya mısraın iki veçhi olduğu belirtilerek bunlar anlatılır. Yine açıklanan beytin sonunda, alınacak ders de belirtilir. Şerh metnin daha iyi anlaşılmasını sağlamak için yapıyor olsa da özellikle tasavvufî metinlerde şerhin kendisinde de bir çok sembol ve rumuz yer aldığı için o da ancak erbabınca anlaşılabilir bir hâl almaktadır. Bunun çok daha zor şekli bir çeşit şerh gibi olan muamma çözümlemelerinde de görülür.

Doğu edebiyatlarında sıkça görülen kıssa ve menkıbe anlatımı şerhlerde de karşımıza çıkar. Hızır, Hz. Musa, Lokman ve Zülkarneyn gibi bir çok tarihî ve menkıbevî şahsiyetin yaşantılarından alıntılar yapılır. Çeşitli peygamberlerin örnek hayatlarından kesitler verilir. Şârihler kendi ve başkalarının eserlerinden iktibaslar yapıp göndermelerde bulunurlar. Deyim, atasözü ve vecizelere yer verirler. Tasavvufî konuların ve te-

¹⁰ Yunus Emre Şerhleri (haz. Necla Pekolcay-Emine Sevim), Ankara 1991, s. 78.

¹¹ meselâ bk. *Kitâbü'l-envâr*.

¹² Ceylan, s. 112.

rimlerin daha iyi anlaşılmasını sağlamak için doğrudan tabiattan örneklere baş vurulurken bazen da kurmaca örnekler verilir.

Edebiyat tarihi ve biyografiler için doğrudan bir kaynak olmasa da metin şerhlerinde bazen yazarın veya şairin hayatı ile ilgili bilgilere de rastlanır. Niyâzî-i Mısırî "Çıkıdum erik dalına anda yedüm üzümü" mısraından Yunus'un bir süre mürşitsiz çalışıp bir şey elde edemediğinin, aynı şiirin "Bir sinek bir kartalı salladı vurdu yire/Yalan degül gerçekdür ben de gördüm tozını" beytindeki "ben de gördüm tozını" ibaresinden de Yunus'un nice zahiri ilim sahiplerinin, abit ve zahitlerin sorularına cevap verdiğini, kendisinin sorularına ise onların cevap veremediğinin anlaşıldığını söylemektedir.¹³

Eski Türk Edebiyatı metinlerinin şerhinde sabit bir yöntem izlendiğini söyleyemeyiz. Aynı şârih bir şerhin önce kelimelerin anlamlarını verip daha sonra mısra veya beytin izahını yaparken başka bir şerhinde kelimelerin üzerinde durmadan doğrudan mısra veya beytin açıklamasına geçebilmektedir. Muhtemel soruları sorup onları cevaplayarak şerh üslûbuna canlılık katmak ve okuyucuda dikkat uyandırmak isteyen şârihler de vardır. Tasavvufi şerhlerde bu yolun incelikleri ile ilgili öğütlerle karşılaşılır, sohbet tarzı bir üslup dikkat çeker. Bazı şârihler bir beytin veya hakkında bilgi verdiği bir ibarenin sonunda anlattıklarını özetleme yoluna gider.

Tarih bizim için bir önem taşıyorsa önce kendi geçmişimizi iyi öğrenmek durumundayız. Türk tarihi içerisinde Türklerin çeşitli dönemlerdeki sosyal yaşantılarının ve dünyaya bakışlarının da bilinmesi gerekmektedir. Bunun için de bu dönemlerin yaşayış ve düşünüş tarzını konu edinen eserlerin incelenip günümüz kültür hayatına kazandırılması bu alanda çalışan araştırmacıların başlıca görevleri arasında bulunmaktadır.

Eski edebiyat ürünleri yazıldıkları devrin izlerini taşırlar. Sanat anlayışının yanında örf ve âdetler, inançlar, bilim görüşleri bu ürünlerden yararlanılarak ortaya konabilir. Osmanlı Türklerinin insana ve kâinata bakışını ve bunları yorumlayışını doğru anlamak için Eski Türk Edebiyatı devresinde yapılmış olan şerhlerin de ortaya çıkması gerekmektedir. Bunlar bize Türk edebiyat ve fikir hayatının değişme ve gelişme seyrini de verecektir.

Bu devrede aslında Türk münevveri aynı medeniyet dairesi içerisinde yer alan Arap ve İran münevverlerine göre daha avantajlı durumdadır. Çünkü Arap bir tek kendi dilinin, İranlı kendi dilini ve Arapçayı öğrenip o dillerin kaynaklarını kullanırken Türk münevveri kendi dilinin yanında diğer iki dili de öğrenmek durumdadır. Durum böyle olunca bu dillerdeki eserlerden kolayca yararlanabilmekte ve ortaya koyduğu eser daha kapsamlı olmaktadır. Bu durum şârihler için de geçerlidir. Türk şârihler her üç dilden yararlanarak eserlerini yazdıkları için bu şerhler daha da önem taşımaktadır. Yeter ki bunlar günümüz insanına güzel bir yöntemle sunulabilsin.

¹³ bk. Yunus Emre, s. 140, 145-146.